

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

УДК 346.546
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.1.5>

ШВИДКА Т.І.

**АНБАНДЛІНГ ЯК НАПРЯМ АНТИМОНОПОЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРАХ, ДЕ ДІЮТЬ СУБ'ЄКТИ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ**

**ANBUNDLING AS A DIRECTION OF ANTIMONOPOLY REGULATION
IN THE AREAS WHERE NATURAL MONOPOLY ENTITIES OPERATE**

Стаття присвячена питанням боротьби з монополізацією ринків та, зокрема, такому механізму антимонопольного регулювання, як анбандлінг. Нині склалася ситуація, коли чинні антимонопольні норми не мають ефективного регулювання на ринках, не діють суб'єкти природних монополій, що призводить до зниження конкурентоспроможності товарів національного виробництва. Нині у більшості секторів економіки домінують олігархічні структури, що, безумовно, шкодить нормальному функціонуванню ринку і створює певні бар'єри.

Особливу небезпеку становлять олігополії на суміжних із природними монополіями ринках, що потребують особливого регулювання. Регулювання конкуренції на суміжних ринках повинне мати на меті розмежування і недопущення концентрації, що передбачає закріплення спеціальних норм на законодавчому рівні.

Не можна оминати й того факту, що низькі якість і конкурентоспроможність українських товарів, великі витрати на виробництво через застарілість основних фондів (особливо на державних підприємствах), у сферах, де діють суб'єкти природних монополій і відсутня конкуренція, створюють, на жаль, ситуацію, через яку споживачі змушені отримувати життєво необхідні послуги невисокої якості за завищеними цінами, що не відповідає вимогам світового ринку.

Природні монополії, як правило, функціонують у галузях, які забезпечують життєво необхідні товари. Зокрема, йдеться про нафтогазовий комплекс (транспортуювання продукції трубопровідним транспортом), залізничний транспорт, транспортування електроенергії, житлово-комунальне господарство (система постачання теплоенергії, води, каналізація) і зв'язку (місцевий телефонний зв'язок). Не викликає сумніву, що ці сфери суспільного виробництва відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку країни й забезпеченні добробуту населення.

Необхідно відзначити, що небезпечними для економіки є концентрація економічної потужності, зосередження цілих ланцюгів виробництва (від видобування, переробки, транспортування і постачання кінцевому споживачу) в одних руках, а отже, для того щоб виправити це, треба використовувати дієві механізми регулювання, одним із яких є анбандлінг.

Основним завданням анбандлінгу на ринку електроенергетики та нафтогазовій сфері є відокремлення конкурентних (виробництво і постачання) видів діяльності в енергетичній та нафтогазовій сферах від неконкурентних (передача і розподіл електричної енергії через електромережі). Своєю чергою анбандлінг у «Нафто-

газ України» передбачає відмежування транспортування (тобто виключення його зі сфери діяльності) природного газу. Йдеться про створення різних, незалежних одна від одної компаній, у яких оператор системи не має права її продавати.

Ключові слова: антимонопольно-конкурентна політика держави, природні монополії, деолігархізація, анбандлінг, національні комісії, олігопольні структури.

The article is devoted to the issues of combating market monopolization, and in particular to such an anti-monopoly regulation mechanism as unbundling. Today, there is a situation where the existing antimonopoly norms do not have effective regulation in the markets, where subjects of natural monopolies operate, which leads to a decrease in the competitiveness of nationally produced goods, and so on. At present in most sectors of the economy, oligarchic structures dominate, undoubtedly, it harms the normal functioning of the market and creates certain barriers.

Oligopolies in the markets adjacent to natural monopolies, which require special regulation, pose a particular danger. Regulation of competition in adjacent markets has the main goal of differentiating and preventing concentration, which provides for the consolidation of special rules at the legislative level.

It is impossible to ignore the fact that the low quality and competitiveness of Ukrainian goods, high production costs due to depreciation of fixed assets (especially at state-owned enterprises), in areas where subjects of natural monopolies operate and there is no competition, unfortunately create a situation according to which consumers are forced to receive vital services of low quality at inflated prices that do not meet the requirements of the world market.

Natural monopolies tend to operate in industries that provide essential goods. In particular, we are talking about the oil and gas complex (transportation of products by pipeline transport), rail transport, transportation of electricity, housing and communal services (the system of supplying heat, water, sewage) and communications (local telephone communication).

There is no doubt that these spheres of social production play an important role in the socio-economic development of the country and ensuring the well-being of the population. It should be noted that the concentration of economic power is dangerous for the economy, the concentration of entire production chains (from mining, processing, transportation and delivery to the end consumer) in one hand, which means that in order to fix this, it is necessary to use effective regulatory mechanisms, one of the which are unbundling.

The main objective of unbundling in the electricity and oil and gas sectors is to separate competitive (production and supply) activities in the energy and oil and gas sectors from non-competitive ones (transmission and distribution of electrical energy through power grids). In turn, unbundling in Naftogaz of Ukraine provides for the delimitation of transportation (that is, its exclusion from the scope of activity) of natural gas. We are talking about the creation of various, independent companies, in which the system operator has no right to sell it.

Key words: anti-monopoly and competition policy of the state, natural monopolies, de-oligarchization, unbundling, national commissions, oligopolistic structures.

Вступ. Натепер склалася ситуація, коли чинні антимонопольні норми не мають ефективного регулювання на ринках, не діють суб'єкти природних монополій, що призводить до зниження конкурентоспроможності товарів національного виробництва. Нині у більшості секторів економіки домінують олігархічні структури, що, безумовно, шкодить нормальному функціонуванню ринку і створює певні бар'єри. Необхідно відзначити, що небезпечними для економіки є концентрація економічної потужності, зосередження цілих ланцюгів виробництва (від видобування, переробки, транспортування і постачання кінцевому споживачу) в одних руках, а отже, для того щоб виправити це, треба використовувати дієві механізми регулювання, одним із яких є анбандлінг.

Постановка завдання. Натепер домінування олігархічних структур спостерігається майже в усіх секторах економіки України, а здебільшого можна побачити цілі ланцюги олігопольних

структур на ринках. У нашій країні великі монополії та олігархічні структури, які, безумовно, шкодять нормальному функціонуванню ринку та створюють певні бар'єри, можна перерахувати. Особливу небезпеку становлять олігополії на суміжних із природними монополіями ринках, що потребують особливого регулювання. Регулювання конкуренції на суміжних ринках повинне мати на меті розмежування і недопущення концентрації, що передбачає закріплення спеціальних норм на законодавчому рівні.

Боротьба із зловживаннями з боку монополістичних і олігополістичних структур потребує ретельного перегляду й удосконалення як законодавства, так і з практики його застосування, що передбачає, наприклад, перегляд функцій АМКУ як органу, відповідального за забезпечення конкурентності на ринку й недопущення його монополізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми регулювання на ринках, де діють суб'єкти природних монополій, висвітлюються у працях таких вчених-економістів і правників, як: О. Верещагіна, Л. Вергун, Л. Кузьменко, С. Кузьменко, В. Лагутін, Р. Мельник, Є. Петров, В. Паламарчук, І. Рудяга, Г. Филюк та інші.

Результати дослідження. Ринкова економіка передбачає наявність конкуренції та вільного виходу суб'єктів господарювання на ринки. Проте ступінь монополізації ринків в Україні є вкрай високим. Як відзначає Г. Филюк, ступінь монополізації ринків в Україні є майже тотальним: монополізовані не тільки окремі ринки, а й цілі галузі і сфери економіки. Науковець зазначає, що основну масу монополійних утворень в Україні становлять інституційні, які реалізуються через домінування певних соціально-економічних інтересів завдяки контролю за самими «правилами гри»; ресурсні монополії (більшість вітчизняних монополістів зосереджена у сировинних і енергозатратних галузях економіки), монополію ренти, яку отримують завдяки експлуатації трудових і матеріальних ресурсів, які були приватизовані за мізерні суми на початку дев'яностих років, та природні монополії [1].

Водночас не варто забувати й те, що вітчизняна економіка успадкувала від колишнього Радянського Союзу невиправдано високий рівень концентрації виробництва в багатьох галузях господарства, який неминуче вступає у суперечність з умовами використання сучасних технологій, що, своєю чергою, тягне за собою низьку ефективність.

Не можна оминати й того факту, що низькі якість і конкурентоспроможність українських товарів, великі витрати на виробництво через застарілість основних фондів (особливо на державних підприємствах), у сферах, де діють суб'єкти природних монополій і відсутня конкуренція, створюють, на жаль, ситуацію, через яку споживачі змушені отримувати життєво необхідні послуги невисокої якості за завищеними цінами, що не відповідає вимогам світового ринку.

Найбільш монополізованими вважаються ринки металургії, електроенергетики, хімічних добрив, авіаперевезень тощо. Олігопольна модель і розподіл ринку між трьома-чотирма основними суб'єктами спостерігається на ринку телекомунікацій (мобільного зв'язку, ефірного телебачення), на ринках курятини, курячих яєць, соняшникової олії, солі, кондитерських виробів, нафтопродуктів тощо.

З огляду на сказане, можемо констатувати, що потрібно вживати заходів, спрямованих на деолігархізацію економічної та політичної системи України. Зокрема, із метою зменшення рівня концентрації економічної влади необхідно примусово розпустити найбільші вертикально та горизонтально інтегровані компанії, які натеper склалися у паливно-енергетичному комплексі, гірничо-металургійній галузі, агропромисловому комплексі тощо [2].

Проте необхідно зазначити, що в деяких сферах економіки існування конкуренції є недоцільним, а регулювання у цих сферах потребує особливого механізму. Такі сфери мають назву «природні монополії».

У контексті сказаного зауважимо, що головними причинами виникнення природних монополій виступають технологічні особливості, пов'язані зі значними капітальними вкладеннями; великий ефект масштабу й обсягів виробництва продукції; відсутність товарів-взаємозамінників; невідповідність існування традиційної конкурентної боротьби.

Природні монополії, як правило, функціонують у галузях, які забезпечують життєво необхідні товари. Зокрема, йдеться про нафтогазовий комплекс (транспортування продукції трубопровідним транспортом), інфраструктура залізничного транспорту, транспортування електроенергії, житлово-комунальне господарство (система постачання теплоенергії, води, каналізація) і зв'язку (місцевий телефонний зв'язок). Не викликає сумніву, що ці сфери суспільного виробництва відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку країни й забезпеченні добробуту населення.

Отже, природна монополія є особливим видом монополії, коли суб'єкт господарювання наділений правом займатися підприємницькою діяльністю не на основі конкурентних відносин, а завдяки рішенню держави стосовно недоцільності використання конкуренції у цій галузі.

Розглядаючи законодавство про природні монополії, можна поділити його на чотири частини, розмежувавши нормативні акти на ті, які: регулюють лише природні монополії (Закон України «Про природні монополії» [3]); формують конкурентне законодавство, проте деякі їх частини стосуються природних монополій (закони України «Про Антимонопольний комітет України» [4], «Про захист економічної конкуренції» [5], «Про захист від недобросовісної конкуренції» [6]); врегульовують діяльність природних монополій залежно від сфери (закони України «Про нафту і газ» [7], «Про транспорт» [8], «Про ринок електричної енергії» [9]); стосуються окремих питань природної монополії чи відповідальності за вчинення протиправних дій у цій сфері (Конституція України, Господарський кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо).

Водночас через відсутність конкуренції як приватні, так і державні монополії натепер не несуть відповідальності перед споживачами їх продукції. Крім того, через це в них зникає необхідність покращувати стандарти діяльності, шукати інноваційні напрями й новітні технології. Беручи все наведене до уваги, більшість іноземних країн намагається врегульовувати це питання завдяки створенню комісій, мета діяльності яких – контролювати цінову політику та якість виробленої продукції. В Україні такими регуляторами на ринках, де діють суб'єкти природних монополій, є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, та Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації [10; 11].

Необхідно відзначити, що актуальним питанням є мінімізація негативних дій з боку суб'єктів природних монополій, діяльність яких часто має негативний вплив на економіку. Як зазначає І. Рудяга, «окреме місце посідають природні монополії, які функціонують у дуже значних галузях господарювання, таких як: ядерна й гідроенергетика, нафтогазова промисловість, залізничний транспорт, поштовий зв'язок, телекомунікації, житлово-комунальне господарство тощо, бо їх розвиток сприяє прискоренню зростання національної економіки України і підвищує привабливість для потенційних інвесторів» [12, с. 92].

Крім того, у сферах, у яких діють суб'єкти природних монополій, регулювання цін і тарифів є вкрай важливим і актуальним завданням для держави, адже суб'єкти природних монополій діють у тих галузях, які є необхідними для суспільства загалом і споживачів зокрема. Природні монополії в галузі ЖКХ, наприклад, не можуть бути замінені альтернативними послугами, а отже, споживач змушений сплачувати за тими тарифами, які йому нав'язує держава. При цьому якість наданих послуг не завжди відповідає належним стандартам.

Варто підтримати думку Л. Кузьменко і С. Кузьменко стосовно того, що ефективна діяльність суб'єктів природних монополій залежить від вдалих механізмів державного регулювання в цих сферах, як «формування ефективного підґрунтя для оптимального функціонування й розширеного відтворення виробництва суб'єктів природних монополій». Науковці наголошують на необхідності створення сприятливих умов, стимулювання інвестування в розвиток виробництва в цих сферах та забезпечення захисту інтересів споживачів послуг. Наведене дозволяє стверджувати, що регулювання має відбуватися з урахуванням балансу публічних і приватних інтересів [13, с. 67].

Аналіз ситуації, що нині склалася на ринку, дозволяє зробити висновок, що наявна велика кількість зловживань цінового характеру як у сфері ЖКХ, електроенергетиці, так і на транспорті, зокрема залізничному. Тому в цьому сенсі зауважимо, що нині потрібно модернізувати систему регулювання цін і тарифів, переглянути умови функціонування і діяльності суб'єктів природних монополій задля забезпечення більш суворого контролю і припинення зловживань з боку суб'єктів природних монополій.

Необхідно зазначити, що важливим у боротьбі зі зловживаннями монополюючим становищем є *анбандлінг* (з англ. *unbundling – розділення*), що означає процес розподілення ланцюжка (етапів) створення вартості у вертикально інтегрованих нафтових компаніях (ВІНК) між різними підприємствами. Процедура анбандлінгу передбачає три моделі: 1) майновий розділ із наступним продажем мережевого бізнесу третім особам (*ownership unbundling*). Вибравши цю модель, перейти до іншої неможливо; 2) модель незалежного системного оператора (*independent system operator – ISO*); 3) модель незалежного оператора мережі (*independent transport operator – ІТО*). У сфері електроенергетики це передбачає поділ генерації потужності, передачі, розподілу і продажу. У нафтогазі цей поділ має такий вигляд: розвідка, видобуток, транспортування, розподіл,

а в нафтопереробці: первинна і вторинна переробка. Цілі поділу – полегшити контроль над монопольними сферами; створити більш ефективну структуру.

Принагідно зауважити, що анбандлінг передбачений і Третім енергопакетом ЄС, до якого приєдналася Україна, чим взяла на себе певні зобов'язання, зокрема в нафтогазовій та енергетичній сферах.

Так, у 2009 році спільним рішенням Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу прийнято *Третій енергетичний пакет*, спрямований на розвиток і встановлення дійсного конкурентного середовища на ринку електричної енергії та природного газу.

Для того щоб виконати взяті на себе зобов'язання по Третьому енергетичному пакету Європейського Енергоспівтовариства, в Україні пропонується провести анбандлінг в енергетичній та нафтогазовій сферах.

Основним завданням анбандлінгу на ринку електроенергетики є відокремлення конкурентних (виробництво і постачання електроенергії) видів діяльності в енергетичній сфері від неконкурентних (передача і розподіл електричної енергії через електромережі). Йдеться про створення різних, незалежних одна від одної компаній, у яких оператор системи не має права її продавати. Більш того, його діяльність обмежується Постановою НКРЕКП № 1406 від 27.12.2017 р. [14], згідно з приписами якої оператор не в змозі займатися виробництвом і постачанням електроенергії, не має можливості перешкоджати конкуренції на ринку, а також зобов'язаний надавати вільний та недискримінаційний доступ до мережі для всіх постачальників без жодного винятку.

Проте поділ за власністю та розділення з однієї вертикально інтегрованої структури, але за умови обмеженого впливу материнської компанії на енергомонополіста і моніторингу цього впливу з боку регулятора, не передбачено.

До сказаного додамо, що в нашій державі діє профільний нормативно-правовий Закон «Про ринок електричної енергії». Цей Закон встановлює, «що оператор системи передачі – юридична особа, яка не є складником вертикально інтегрованого суб'єкта господарювання та яка здійснює господарську діяльність, що не залежить від діяльності з виробництва, розподілу, постачання електричної енергії та трейдерської діяльності» [9].

Відповідно до пункту 1 частини 4 статті 32 («Відокремлення оператора системи передачі») «із метою забезпечення незалежності оператора системи передачі будь-яка фізична чи юридична особа не має права одночасно здійснювати прямо або опосередковано одноосібний чи спільний контроль як над принаймні одним суб'єктом господарювання (у тому числі іноземним), який провадить діяльність із *виробництва (видобутку)* та/або постачання електричної енергії (природного газу), так і *оператором системи передачі* (у тому числі бути власником останньої) або користуватися будь-яким правом щодо оператора системи передачі (у тому числі будь-якими правами щодо самої цієї системи)» [9].

Своєю чергою анбандлінг у «Нафтогаз України» передбачає відмежування транспортування (тобто виключення його зі сфери діяльності) природного газу. Такий підхід є повністю узгодженим з приписами основного нормативно-правового акта, яким регулюється це питання, – Законом України «Про ринок природного газу».

Крім того, 18 вересня 2019 року Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову «Про відокремлення діяльності з транспортування природного газу та забезпечення діяльності оператора газотранспортної системи» № 840 [15], яка саме і забезпечить виконання Україною зобов'язань, взятих на себе перед Енергетичним Співтовариством, трансформувавши ринок природного газу відповідно до вимог директив та вищезгаданого Закону.

Так, Постанова містить план заходів щодо відокремлення і незалежності оператора газотранспортної системи. Анбандлінг буде здійснюватися за моделлю ISO (Independent system operator) із переходом у майбутньому до моделі OU (Ownership unbundling), відповідно до останньої оператор газотранспортної системи є складником вертикально інтегрованої організації (суб'єкта господарювання, що має контроль над іншими суб'єктами (групою суб'єктів) господарювання, що пов'язані між собою відносинами контролю, що виконує щонайменше одну із функцій транспортування, розподілу, зберігання (закачування, відбору) природного газу або надання послуг з поставки зрідженого природного газу і щонайменше одну із функцій постачання або видобутку природного газу) і провадить свою діяльність незалежно від видобутку, розподілу, постачання природного газу, діяльності оптових продавців.

Висновки. Забезпечення нормального функціонування ринку і боротьба з монопольними утвореннями – одна з основних цілей конкурентної політики держави, яка реалізується через застосування антимонопольними органами дієвих механізмів боротьби з конкурентними

правопорушеннями. Це питання набуває особливої актуальності через надвисокий рівень монополізації багатьох ринків як усередині країни, так і на світовому ринку, що, безумовно, потребує винайдення дієвих механізмів реалізації конкурентної політики. Досягти цього можна лише шляхом реформування законодавства з теоретичної і практичної точок зору.

На особливу увагу заслуговує такий напрям конкурентної політики, як *деолігархізація*, яка є складним об'єктом суспільно-політичного й економічно-правового впливу, метою якого є обмеження «впливу суб'єктів економічної влади – господарських організацій особливого типу на зміст і параметри агрегатного стану національної економіки ринкового типу». Досягнення цієї мети господарсько-правовими засобами стає можливим передусім за рахунок недопущення монополізації ринків, встановлення ефективних параметрів економічної концентрації, вжиття заходів нагляду за суб'єктами природних монополій, урахування особливого характеру процесів приватизації та націоналізації тощо.

Важливим напрямом конкурентної політики також є удосконалення системи контролю й регулювання на ринках, де діють суб'єкти природних монополій, і суміжних ринках. Під час аналізу ситуації, що склалася в Україні, з'ясовано, що система контролю потребує модернізації та удосконалення як з точки зору впровадження нових регуляторів, так і налагодження чіткої взаємодії між національними комісіями та АМКУ. На жаль, низькі якість і конкурентоспроможність вітчизняних товарів, великі витрати на виробництво через застарілість основних фондів (особливо на державних підприємствах) у сферах, де діють суб'єкти природних монополій, відсутність конкуренції створюють ситуацію, через яку споживачі змушені отримувати життєво необхідні послуги невисокої якості, але за завищеними цінами. Крім того, небезпечними для економіки є концентрація економічної потужності, зосередження цілих ланцюгів виробництва (від видобування, переробки, транспортування і постачання кінцевому споживачу) в одних руках, а отже, для того щоб виправити це, треба використовувати дієві механізми регулювання, одним із яких є анбандлінг.

Концентрація економічної потужності, зосередження цілих ланцюгів виробництва (від видобування, переробки, транспортування і постачання кінцевому споживачу) в одних руках є небезпечною і потребує дієвих механізмів регулювання, бо це стосується передусім питань національної безпеки країни. У контексті сказаного необхідно додати, що ефективна реалізація анбандлінгу дозволить ринки нафтогазу та електроенергетики зробити конкурентними, тим самим конкурентоспроможними. На нашу думку, надалі доцільно запровадити систему анбандлінгу і в інші сфери, де діють суб'єкти природних монополій.

Список використаних джерел:

1. Филлок Г. Високий рівень монополізації української економіки – бар'єр на шляху підвищення її конкурентоспроможності. *Сучасний економічний розвиток* : наук. журн. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwjU0bDZuuLiAhUBIYsKHZtYDpQQFjAAegQIBRAC&url=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbu%2Fcgiiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26121DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2Fvkpnuen_2015_10_19.pdf&usq=AOvVaw2PNmh08gMQiLJsl-VLhzBL.
2. Швидка Т.І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації : монографія. Харків : Право. 2020. 376 с.
3. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 р. №1682–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №30. Ст. 238.
4. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26 листопада 1993 р. №3659–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №50. Ст. 472.
5. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 р. №2210–III. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №12. Ст. 64.
6. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 7 червня 1996 р. №236/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №36. Ст. 164.
7. Про нафту і газ : Закон України від 12 липня 2001 р. №2665–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №50. Ст. 262
8. Про транспорт : Закон України від 10 листопада 1994 р. №232/94–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. №51. Ст. 446.
9. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13 квітня 2017 р. №2019–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №27–28. Ст. 312. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19>.

10. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Закон України від 22.09.2016 № 1540-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 51. Ст. 833.

11. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації : Указ Президента України від 23.11.2011 № 1067/2011. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067/2011/stru2#Stru>.

12. Рудяга І.М. Господарсько-правове забезпечення функціонування залізничного транспорту України в умовах реформування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 196 с

13. Кузьменко Л. Г., Кузьменко С. В. Основні напрями вдосконалення системи регулювання тарифів суб'єктів природних монополій. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2006. Т. 56. С. 67–70.

14. Про затвердження Порядку складання, подання, погодження, оприлюднення програми відповідності оператора системи розподілу, звіту про її виконання та погодження уповноваженої особи з питань відповідності : Постанова НКРЕКП від 27.12.2017 № 1406. URL: <http://www.nerc.gov.ua/index.php?id=29918>.

15. Про відокремлення діяльності з транспортування природного газу та забезпечення діяльності оператора газотранспортної системи : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 84. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/840-2019-п#n2>.